

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ԳԱԽԱՌՈՒՄ

Հողի յատկութիւնը և կլիմայական պայմանները.— Հողագործական նախնական ձևեր և գործիքներ.— Անասնապահութիւն. կաթնա օնտեսութիւն և «խաբ».— Քոչնարութիւն և մեղրապահութիւն.— Այգեգործութեան ու շերամապահութեան բացակայութիւնը. պարտիզպանութիւն և բանջարաբուծութիւն.— Տնայնագործութիւն.— Աթար.— Սալլորդութիւն.— Բնական հարստութիւնները ուսումնասիրուած չեն.— Վաշխառութիւն և «ախաջատազ».— Միկիտանչիներ և խանութպաններ.— Արբեցողութիւն.— Քուշերը իրանց հօտերով.— Խոտացանութեան ցուցադրւածներ.— Քաղաքային դպրոցի գիւղատնտեսական զբաղմունքները.— Յարեգործական ընկերութեան փակուած ձիւղի դպրոց—արհեստանոցը.— Վաթնատնտեսական ալպեան կայարան.— Գիւղատնտեսական դրամագլուխը.— Գիւղատնտեսութեան պէտքերը և կարիքները.— Հողերի ոռոգումը և պարարտացնելը. դարձեալ խոտացանութիւն, սերմացուների և գործիքների պահեստները.— Գիւղատնտեսական ընկերակցութիւններ և աշխատակցութիւններ.— Հողեր գնելու անհրաժեշտութիւնը.— Գիւղական բանկ.— Ռասախոսութիւններ և բրօշխրներ.— Զեմսովօն և նրա փրկարար դերը:

Ախալքալաքի գաւառը վերջին տարիների իր դժբախտութիւններով զբաւել է հասարակութեան առանձին, ուշադրութիւնը. այդ պատճառով ցանկալի և նպատակայարմար ենք համարում աւելի մօտիկուց ծանօթացնելու ընթերցող հասարակութիւնը այդ գաւառի տնտեսական դրութեան հետ:

Ախալքալաքի գաւառի ընակիչների գլխաւոր պարագմունքը, անկասկած, հողագործութիւնն է: Գիւղատնտեսութեան այդ ձիւղի զարգացմանը գլխաւորապէս նպաստում է բարեբեր հողը: Զաւախքի ընդարձակ սարահարթը ամբողջովին ծածկուած է սևահողի հաստ շերտով, որը յայտնի է իր պտղաբերութեամբ: Շատ վաղուց չէր, որ Ախալքալաքի գաւառը ամբողջ Թիֆլիսի նահանգում յայտնի էր իբրև հացաւետ գաւառ և աւելացած հացը թէ դէպի միւս գաւառներն էր առատօրէն արտահանում և թէ զօրքին էր մատակարարում: Բայց փողովուրդը հիմա

բազմացել է, և հողը այլևս լրաւականութիւն չի տալիս ազգաբնակչութեանը. բայցի դրանից՝ սակաւահողութեան պատճառով իւրաքանչիւր տարի հարստահարուող հողը բոլորովին ուժասպառուել է, մանաւանդ որ պարարտացնելու մասին այստեղի գիւղացիին քիչ գաղափար ունի, և պարարտացնելու գլխաւոր և մեր գիւղացուն առայժմ միակ մատչելի նիւթը—անասունների աղբը—գործադրուած է յաթարի համար, որ փայտից զուրկ Ալալաքալաքի գաւառում կարեւոր, նոյն իսկ կենսական, նշանակութիւն ունի, իբրի վառելանիւթ՝ թէ՛ իրանց գիւղացիների համար և թէ՛ քաղաքում ծախելու համար: Մեր գիւղացին արտերը քարերից ընդմիջտ մաքրելու մասին էլ գաղափար չունի: Մի քանի գիւղերի դաշտերում մեծ քանակութեամբ քարեր կան փռուած: Փոխանակ միանգամից ժողովելու, դուրս տանելու և վաղորօք փորած խոր փոսերում թաղելու և ընդմիջտ ազատուելու այդ քարերից, գիւղացին իւրաքանչիւր տարի ժողովում է քարերը, թողնում է արտի մէջ, գետնի երեսին, նա կարծում է, թէ քարերը ժողովելու և արտից դուրս տանելու դէպքում բաւաքաւար կը կորչի. միթէ ժամանակ չէ այդ անմիտ նախապաշարմունքը թողնելու:

Դժբախտաբար կլիմայական պայմաններն էլ առանձնապէս չեն նպաստում հողագործութեան ծաղկմանը: Ընդհանրապէս գաւառի կլիման, կարելի է ասել, չորային է: Չմեղը տեսւմ է միջին թուով վեց ամիս: Ինչպէս տեղացի հասակաւոր բնակիչները պատմում են, առաջ ձմեռը աւելի ձիւնաշատ և աւելի ցուրտ է եղել: Հիմա ձմեռը երբեմն սակաւաձիւն է լինում, և ցրտերը հասնում են մինչև 20—25° R: Գարունը ուշ է սկսուում: Ամառը երկարապէս չէ, բայց բաւական չորային է: Ընդհանրապէս վերցրած՝ անձրևներ բաւականաչափ լինում են, բայց ոչ համահաւասար. դարնանը անձրևներ յաճախ են լինում, այն ինչ՝ ամառուայ ընթացքում արտերը շատ անգամ վնասուած են երաշտից, մանաւանդ որ գիւղական ժողովուրդը այս գաւառում արտերը արհեստական կերպով ոռոգելու սովորութիւն չունի՝ չը նայած որ բազմաթիւ գետակների և լճերի չնորհիւ՝ հեշտութեամբ կարելի էր ամբողջ սարահարթը ոռոգել: Բայց գաւառի ամենամեծ չարիքը խիստ փոփոխակի եղանակներն են—տաքից՝ ցուրտ և ընդհակառակը: Չմեղուայ վերջի և դարնան սկզբի երկարատև տաք օրերից յետոյ՝ երբեմն անսպասելի կերպով վերանորոգւում է ձմեռը: Պատահել է, որ նոյն իսկ յունիսին ջերմաչափը իջել է մինչև զրո կամ աւելի ցած: Գարնան ուշ բացուելու պատճառով՝ դարնանացանը այստեղ ուշ է սկսուում և կարճատև ամառուայ չնորհիւ՝ արտերը երբեմն լաւ չեն հասնում:

Ո՛չ թէ միայն աշնան սկզբին վաղ սկսուած ցրտերից են չը հասած արտերը մնասուում, երբեմն ամենևին փչանում, այլ և ամառուայ ընթացքում շատ անգամ արտերը մնասուում են անաւոտեան եղիամից, մանաւանդ բարձր տեղերում, ինչպէս անցեալ տարի էր: Այստեղ հարկաւոր եմ համարում՝ մատնանիչ անել, որ սակաւահողութեան պատճառով՝ գիւղացիները ստիպուած են բարձր սարալանջերում ևս ցանել, տեղ-տեղ նոյն իսկ մինչև 7000 ֆ. բարձրութեան վրայ, որ ցանքսերի ամենաբարձր կէտը կարելի է համարել այս գաւառում:

Անբարեյաջող կլիմայական պայմանները հարկադրել են տեղական բնակիչներին մշակել միայն որոշ տեսակի հացահատիկներ, գլխաւորապէս գարի, որ յայտնի է իր լաւ յատկութեամբ, և գարնանացան ցորեն. շատ տեղերում նաև աչքի ընկնող չափով կտաւատ, որ հիմա էլ արտահանութեան առարկայ է: Նոյն իսկ առաջացել է մի առանձին տեսակի տեղական ցորեն, որ աւելի համապատասխան է տեղական կլիմայական և հողային պայմաններին: Տեղ-տեղ գաւառում ցանում են փոքր քանակութեամբ նաև աշնանացան հաճար: Անասունները կերակրելու համար շատ գիւղերում ցանում են նաև վիկ, քուչնա և քիլիկ անուններով յայտնի խոտաբոյսերը:

Չը նայած, որ պայմանները այդքան փոխուել են դէպի վատը, ինչպէս վերև տեսանք, և հողը չի կարողանում իր բնական ուժերով առաջուայ չափ հաց արտադրել, չը նայած անբարեյաջող կլիմայական պայմաններին, բայց և այնպէս մեր գիւղացին շարունակում է էքստենսիվ, բնական տնտեսութիւնը իր պրիմիտիվ ձևերով. էլի նոյն գութանն ու արօրը, նոյն տափանն ու փոցիւր. ո՛չ մի կատարելագործութիւն, ո՛չ մի նորութիւն: Բացի դրանից՝ մենք պակաս մնասակար չենք համարում և այստեղի գիւղատնտեսական սովորութիւններից մէկը, այն, որ արտերը մանգաղով չեն հնձում, այլ գերանդիով հարում են. տղամարդիկ հարում են, իսկ կանայք միաժամանակ հաւաքում «եղին» (կոյտեր) են դնում: Ճիշտ է, զբաղւում քաղոցը հեշտ և արագութեամբ է վերջանում, բայց մեծ քանակութեամբ հասկեր են թափուում և կորչում. բացի դրանից՝ արտերը հարելու ժամանակ շատ անպէտք խոտեր են միասին քաղուում և կալսուում, որից հացահատիկը և մանաւանդ կտաւատը շատ աղքատ են դուրս գալիս և զբաղւում իրանց արժէքը կորցնում:

Ինչպէս ասացինք, հողագործական գործիքները և հողը մշակելու ձևերը շատ պրիմիտիվ և անկատար են: Ախալքալաքի քաղաքային դպրոցի փորձական դաշտը կարող էր էական օգուտ բերել ազգաբնակչութեան՝ ծանօթացնելով նրան կատարելագոր-

ծուած հողագործական գործիքների և հողի պարարտացնելու կամ մշակման ձևի հետ. բայց դրա համա հարկաւոր էր այդ գործը ուրիշ կերպ կազմակերպել:—Պէտք է նկատել, որ դաւառի ազգաբնակութիւնը տեղ-տեղ մասամբ արդէն ծանօթ է եւրոպական գութանի և նրա առաւելութիւնների հետ այն փոքրիկ փորձերի չնորհիւ, որ Կովկասեան Գիւղատնտեսական ընկերութիւնը մի քանի տարի առաջ կատարեց այս գաւառում զիւղատնտես պ. Լ. Ղուկասեանի նախաձեռնութեամբ և որի չնորհիւ մի քանի գութաններ գնուեցին: Բայց դեռ բաւական չէ ազգաբնակութիւնը ծանօթացնել կատարելագործուած հողագործական գործիքների և հողը մշակելու նոր և նպատակաշարմար եղանակների հետ,—պէտք է նրան հնարաւորութիւն տալ նաև ձեռք բերելու այդ կատարելագործուած գործիքները: Եւրոպական գութանները և այլ հողագործական գործիքները մուտք կը գործեն մեր գիւղական ազգաբնակութեան մէջ միայն այն ժամանակ, երբ մեր գիւղացուն կը տրուի աժան վարկ,—գիւղական բանկի կամ այլ դրամական հիմնարկութեան միջոցով, որով նա կ'ազատուի տղրուկ վաչխառուների ճանկերից և եթէ իւրաքանչիւր գաւառում կը բացուի այդպիսի գործիքների պահեստ:

Անասնապահութիւնը, կարելի է ասել, գաւառի միայն մի քանի, ալպեան արօտներ ունեցող, սար գիւղերում է գիւղատնտեսութեան առանձին ճիւղը կազմում. օրինակ՝ Մեծ ու Փոքր Սամսար, Արուլ, Փոկա, Գանձա և զլխաւորապէս դուխարօրների գիւղերում՝ չնորհիւ իրանց լայնածաւալ գեղեցիկ արօտներէ: Դուխարօրները, սակայն, հայ գիւղացու չափ էլ նոյն իսկ ծանօթ չեն կաթնատնտեսութեանը: Սարի գիւղերում թէ իրանք գիւղացիք են մեծ քանակութեամբ պանիր պատրաստում ու արտահանում և թէ վաճառականներն իրանք են պատրաստի պանիրը առնում կամ՝ մի առժամանակ մնալով նրանց մօտ՝ կաթ առնում, պանիր պատրաստում և արտահանում: Այդպիսով այդ գիւղերում մասամբ գոյութիւն ունի արգիւնաբերական պանրագործութիւն, թէև տեղական ձևով: Բացի դրանից՝ այդ գիւղերից մեծ քանակութեամբ մասցու տաւար են արտահանում, զլխաւորապէս, դէպի Թիֆլիս և Քութայիս: Մինչդեռ գաւառի մեծ մասում հողագործ գիւղացին անասնապահութեամբ է պարապում միայն այն չափերով և այն նպատակով, որ հողագործութեան համար անհրաժեշտ եղներն ունենայ: Այդ պատճառով էլ գաւառում մեծ մասամբ խոշոր եղջիւրաւոր կենդանիներ են պահում և փոքր քանակութեամբ միայն ոչխար ու այծ: Բացառութիւն կազմում են սարի գիւղերը, ուր

բաւական զարգացած է ոչխարաբուծութիւնը: Այդ գիւղերի թւում պէտք է հաշուել և դուխարօրների գիւղերը, որոնք աւելի մեծ չափերով են պարապում ոչխարաբուծութեամբ՝ քան հարեան հայ գիւղերը: Ձիեր նոյնպէս մեծ մասամբ պահում են դուխարօրները՝ չնորհիւ արօտների և խոտի առատութեան: Նրանց ձիերը յայտնի են իրանց խոշորութեամբ ու դիմացկաւնութեամբ: Բայց և այնպէս նրանք աշխատում են իրանց ձիերի տեսակը աւելի ևս ազնուացնել՝ թիֆլիսի պետական ակտոռատնից ազնիւ տեսակի որձ ձիեր բերել տալով իրանց գիւղերը և առանձին լծարով իրանց ձիերը «բաշկ տալով» նրանցով: Դուխարօրների գիւղերում «Случной пункт»-եր են նշանակուած, բայց մեր հայ գիւղացիները չեն օգտւում իրանց ձիերի համար: Մի ժամանակ յայտնի էին և վաչկան հայ գիւղի ընտիր նժոյգները, բայց վերջին տարիների անբերրիութիւնների պատճառով այդ նժոյգները այլ ևս չը կան: Ինչ վերաբերում է խոզապահութեանը, պէտք է նկատել, որ այդ բանով աւելի ևս քիչ են պարապում գաւառում՝ անտառ չը լինելու պատճառով և մի քանի գիւղերում միայն շատից-քիչ խոզ է պատահում:

Անասնապահութեան զարգացմանը, որ գիւղատնտեսութեան շատ կարեւոր ճիւղն է կազմում առհասարակ, մեծ արդեւք է լինում սակաւահողութիւնը և այդ պատճառով արօտների և կերի պահածութիւնը: Ազգաբնակչութեան խիտ լինելու և սակաւահողութեան պատճառով՝ գաւառի ամբողջ տարածութիւնը՝ բացի լերի ժայռերից և ճահիճներից՝ հերկուած ու մշակուած է, իսկ հող բոլորովին չը կայ: Տաւարը արածելու տեղ չունէ, վարնանը և ամառը նա թափառում է ապառաժոտ տեղերում, իսկ աշնանը գերանդիով հարած արտերում, ուր համարեա նոյնպէս ոչինչ չէ գտնուում: Անասունների ծմնուլայ պաշարը գաւառի մեծ մասում (տափարակ տեղում) կազմում է միայն յարդը: Ահա այդ պայմաններն են պատճառը, որ գիւղացիք սահմանափակ տարածութեամբ են տաւար պահում: Կաթնատնտեսութիւնը գաւառում զարգացած չէ և չի կարող զարգանալ այդ պայմաններում: Սակայն Ախալքալաքի կաթն ու կարագը յայտնի են իրանց ընտիր յատկութիւնով՝ չնորհիւ, գլխաւորապէս, ալպեան ծաղկաւետ արօտների: Կարագի գիւղեցիկ յատկութիւնը, սակայն, պէտք է վերագրել և և սերուցքից կարագ պատրաստելու այն հմտութեանը, որ ունի մեր հայ գիւղացի կիներ: Առհասարակ կաթնատնտեսական ձևերում այստեղի հայ կիներ, իմ կարծիքով, անհամեմատ աւելի բարձր է, քան ուրիշ շատ տեղերի կանայք: Այստեղի ձևով սեր պատրաստելը, կամ, ինչպէս ասում են, «սեր դնելը», կաթի և

թանի համարեա բոլոր բաղադրիչ մասերը որ և է նպատակի (օր. «Թել-պանիր» և այլն պատրաստելու համար) այսքան տընտեսաբար գործադրելը արեւելեան Անդրկովկասի գաւառներում եւ չեմ պատահել:

Այստեղ աւելորդ չեմ համարում յիշել դաւառում տարածուած մի կաթնասնտեսական սովորութեան վրայ, որ յայտնի է «խաբ» անունով: Դրա էութիւնը այն է, որ հարկանուէիները ամբողջ կաթնային սեղօնի ընթացքում միացնում են իրանց ունեցած կաթը՝ հերթով նրանից իւղ ու պանիր պատրաստելու: «Խաբին» մասնակցողները այդպիսով կազմում են մի տեսակ խնայողական ընկերակցութիւն, ընկերավարական միութիւն, որի անդամուհիները շարունակ օգուտ են ստանում, բայց զրկանք և գործողութեան սահմանափակումն երբէք: Հետաքրքիր է, ի հարկէ, ընկերուհիների կամ «խաբուոր» կանանց ժողովները, վէճը, գործողութիւնը և այլն:

Գաւառում քոչնաբուծութեամբ պարապում են մեր գիւղական տնտեսութիւնների մէջ ընդունուած ձեով և չափերով. գլխաւորապէս պահում են հաւ և ջրառատ տեղերում նաև, աչքի ընկնող քանակութեամբ, սագ: Այդ երկու տեսակի թրուշուները՝ իրանց արտադրութիւններով սրոշ չափով ծառայում են նաև իբրև արտահանման նիւթ: Չարվադարները գիւղէ գիւղ ման գալով՝ մեծ քանակութեամբ ու չարչիական սիստիմով ձու են առնում չնչին գներով, գլխաւորապէս գիւղացի կանանցից, և ձիերի վրայ բարձած քթոյնների ու արկղների մէջ՝ Մթին լեռների և Մանդլիսի վրայով տանում են Թիֆլիս, ուր ձեռնտու գներով ծախելով՝ վերադարձին իրանց ձիերով ապրանք են բերում Ախալքալաքի վաճառականների համար, որից նոյնպէս օգուտում են: Առհասարակ ձու վաճառելուց գիւղացին շատ քիչ է շահւում. գլխաւորապէս օգուտում են մի խումբ ոչ-գիւղացի մարդիկ: Այդ գործով մեծ մասամբ պարապում են սալմաստեցի պանդուխտ հայերը, որոնք քաղաքում և դաւառում մի քանի տաննակ ընտանիքներ են կազմում: Այստեղի մի քանի հարուստ սալմաստեցի վաճառականները իրանց հարստութեան հիմքը ձու վաճառելով են դրել և հիմա արդէն Մոսկուայի և Վարչապայի հետ գործ ունենւն:—Երբեմն երամանկով սագեր էլ են քշում Թիֆլիս ծախելու: Մի քանի գիւղերում զգալի օգուտ են ստանում նաև սագի բմբուլի (ղույի) վաճառումից, որ յայտնի է իր ընտիր յատկութեամբ:

Մի քանի գիւղերում պարապում են նաև մեղուաբուծութեամբ: Չը նայած անտառների, ուրենն և լորենիների, բացակայութեանը՝ նորհիւ բազմատեսակ ալպեան ծաղիկների՝ աչքի

ընկնող քանակութեամբ ընտիր մեղք է ստացում այդ գիւղերում, որ և արտահանում են քաղաք:

Այգեգործութիւն (եթէ այգի անուանելու լինենք միայն խաղողի և թթի այգիները) համարեա գոյութիւն չունի այստեղ: Ամբողջ գաւառում միայն իրզարավրա վրայախօս կաթոլիկ գիւղը խաղողի այգիներ ունի և սեփական գործածութեան համար ստոր տեսակի գինի է պատրաստում: Մի ժամանակ, ինչպէս ասում են, Թափարվան (կամ Փարվանա) գետի կիրճում, մինչև Ախալքալաքի մօտը, խաղողի այգիներ են եղել, բայց հիմա վազերի հետքն անգամ չէ մնացել: Թթենիների առանձին այգիներ էլ չը կան, թէև Խէրթվիս (կամ Խրթըղ) թուրք գիւղի ծառապտղի այգիներում պատահում են հակադաս թթենիներ, որի պատշաճ գործադրում է մեծ մասամբ պատուել շինելու համար:

Հարկաւոր եմ համարում այստեղ մատնանիշ անել, որ թթենու հետ կապ ունեցող շերտապահութիւնը այդ գիւղում գոյութիւն չունի, և բնակիչները, ինչպէս և գաւառի մնացած ազգաբնակչութիւնը, համարեա զաղափար չունեն գիւղատնտեսութեան այդ կարևոր ճիւղի մասին:

Բայց Խէրթվիսը, ուր Թափարվանը թափւում է Կուրի մէջ, և երկու գետերի կիրճերում դանուող մի քանի ուրիշ (ոչ-հայաբնակ) գիւղեր յայտնի են ծառապտղի գեղեցիկ, նոյն իսկ ճոխ այգիներով և պարտէզներով: Խէրթվիսի, Յունդայի ու Մարգաստանի այգիները, որ դանում են Կուրի կիրճում, Ախալքալաքից 15—20 վերստի վրայ, յայտնի են խնձորի, տանձի, կեռասի, սալօրի (ձանջուլ) ընտիր տեսակներով: Խէրթվիսի ընտիր խնձորը, մեծ մասամբ Ախալքալայի խնձորի անունով, հասնում է ոչ միայն Թիֆլիս, Բաթում, այլ և Վլադիկապկազ, Բոստով, Օդեսսա և այլն, լաւ յարդի է չուկայում և ծախւում է լաւ գնով: Այգիգործութեամբ պարապող այդ մի քանի գիւղերը, նեղ կիրճերում դանուելով՝ զուրկ են վարելահողերից և աղբում են միայն գիւղատնտեսութեան այդ ճիւղով: Նոյն իսկ այգիների համար էլ չառ քիչ յարմար հող ունենալով՝ գետերի ափերին՝ խեղճ գիւղացիք առիպուած են ապառաժների վրայ եգիպտական աշխատանքով արհեստական դարաւտափեր (տերրամներ) շինել և նրա աստիճանների վրայ ծառեր տնկել:

Այդ նոյն գետերի կիրճերում պարապում են նաև բանջարաբաժութեամբ: Դէպի Ախալքալա տանող խճուղու երկու կողմերում պատահում են սիւնիդրի արտեր, ծխախոտի անկարաններ և կաղամբի, վարունգի, իսկ վերջին տարիներս նաև բաւական մեծ տարածութեան վրայ ձմերուկի բոստաններ: Ձմեռ-

բուկ ցանկու փորձերը՝ կատարեալ աջողութիւն ունեցան, որովհետեւ ընտիր տեսակի ձմերուկ է ստացուում, որը քաղաքի շուկայից դուրսէ քշել Բօրչալուի ձմերուկը—Բանջարաբուծութեամբ այդ կիրճերում զբաղուում են գլխաւորապէս տեղական թուրքերը, վրայիք և մասամբ եկուոր ածառեցիք, որ կապալով են վերցնում հողերը—Իսկ սարահարթի հայ գիւղերում և դուխաբօրները, աւելի սար գիւղերում՝ կլիմայական պայմանների չնորհիւ՝ քիչ են պարագում բանջարաբուծութեամբ. դուխաբօրները, սակայն, արտերի փոխարէն, որ շատ անգամ ջրափց փըշանում են, մեծ տարածութեան վրայ գեանախնձոր են ցանում, իսկ սարահարթի մի քանի տեղերում, օր. կարտիկամ հայ-կաթուղի գիւղերում, նոյնպէս մեծ քանակութեամբ շաղգամ, բազուկ (տակ) ու բողկ են ցանում:

Գաւառում անտառներ չը կան, և ժողովուրդը դադափար չունի անտառային մրգերի մասին, որով ուրիշ շատ տեղերում օգտուում են, և եթէ գիւղացի կինը աջողեցնէ դաշտերից մի քիչ զըմի, զօխ, ժախ և բիզա ժողովելու՝ թթու դնելու համար, մի քիչ էլ աւելուկ, թրթնջուկ, ծէթրոն կամ դաղձ ժողովելու՝ չորացնելու համար, այն ժամանակ մեր գիւղացու աղքատիկ պաշարն ու սեղանը պատրաստ կը լինի:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ կլիմայական պայմանների չնորհիւ՝ գաւառում ոչ բամբակ են ցանում, ոչ չալթուկ (բրինձ), ինչպէս Անդրկովկասի շատ գաւառներում: Միաժամանակ չեն պարագում հողագործութեամբ և լայն չափերով անասնապահութեամբ ու այգեգործութեամբ և այլն, որ եթէ մէկի բերքը անաջող լինի, գիւղատնտեսութեան միւս ճիւղերով իր գոյութիւնը պահպանէ ժողովուրդը: Մեծ մասը պարագում է համարեա միայն հողագործութեամբ, իսկ մի քանի գիւղ՝ համարեա միայն պարտիզպանութեամբ կամ բանջարաբուծութեամբ, և այդ պատճառով, եթէ հունձը անաջող է լինում, ժողովուրդը մնում է միանգամայն անօդակա՛ն գրութիւնում: Ձեզ օրինակ գաւառի ներկայ անմխիթար գրութիւնը:

Վերջին տարիների անբերրիութիւնները, օդերնոյթարանական անբարեկաջող հանգամանքները, վնասակար միջնատները, երկրաշարժը խիստ քայքայեցին գիւղացիների տնտեսական բարօրութիւնը: Որ և է կողմնակի պարագմունք էր հարկաւոր, որ կարող լինէր գիւղացիներին նպաստել նիւթապէս, ընտանիքը և տնտեսութիւնը պահպանելու համար՝ հարկաւոր էր ձեռք զարկել որ և է արդիւնաւոր աշխատանքի, յարմարուել

կեանքի պայմաններին. բայց, դժբախտաբար, մեր ներկայ գիւղացին՝ իր գաւառում մնալով՝ ոչինչ չէ կարող անել, որովհետեւ ահագին մեծամասնութիւնը ոչ թէ միայն որ և է արհեստ չը գիտէ կանոնաւոր, այլեւ համարեա բոլորովին զուրկ է ցնայնագործական արդիւնագործութիւնից և որ և է հմուտութիւնից *)։ Թուրքերը և սակաւաթիւ քրդերը պատրաստում են կոպիտ տեսակի գորգեր, կապերտներ, խուրճիկներ և այլն. հայերը՝ կոպիտ չուխացու շալեր և այծի աղուամազից կամ տիֆտիկից ընտիր տեսակի ձեռնոցներ, շարփեր, ականջակախներ և այլն, իսկ դուխաբօրները՝ մի փոքր աւելի լաւ շալեր և թաղիքներ։ Հարկաւոր եմ համարում մատնանիչ անել, որ այս գաւառում առանձին արհեստաւոր բրուտներ չը կան, և գիւղերում գործածուող կաւէ ամանները հայ գեղջկուհու ձեռքի արտադրութիւն են. հէնց որ մտնէր գիւղացու տունը, կը տեսնէր, որ՝ բացի գործածուող ամաններից՝ բազմաթիւ կաւէ նոր ու փայլուն բլուղներ և այլ ամաններ շարուած են պատերի տակը կամ դարագների վրայ, լոկ գեղեցկութեան կամ, ինչպէս ասում են, «աչքի համար»։ Այդ բոլոր ամանները, որ յայտնի են իրանց ղիմացկանութեամբ, հայ գեղջկուհին է իր մատներով պատրաստել և ապա քրծել (վառել) մեծ մասամբ թոնրի մէջ։ Ուրիշ տեսակ տնայնագործութիւն մի որոնէք գաւառում։

Ընտելանալով իր դուլթանին, արօրին և տափանին՝ մեր գիւղացին չէ մտածել և կարիք էլ չի ունեցել մտածելու արհեստների մասին։ Գուլթանն ու արօրը կերակրում էին ազգաբնակութիւնը, և դրանով նա բաւականանում էր, այն ինչ՝ վեցամսեայ երկարատեւ ձմեռուայ ընթացքում գաւառի ազգաբնակութիւնը ոչնչով չէ պարագում և այդ պարագ ժամանակը ոչ թէ անօգուտ է անցնում, այլ շատ անգամ նոյն իսկ վնասակար։ Արհեստից զուրկ լինելու պատճառով նրա հետ կապ ունեցող ամեն մի ջնջին բանի համար մեր գիւղացին ստիպուած է միշտ քաղաք դիմելու, որ չէ նկատուած գաւառի դուխաբօրների մէջ։ Վերջիններիս մէջ համեմատաբար աւելի շատ է տարածուած տնայնագործութիւնը և մի ժամանակ նրանք վճռել էին իրանց «սեփական միջոցներով» բաւականանալ և քաղաք դիմել միայն ծայրայեղ դէպքերում, գործարանական ամենաանհրաժեշտ արտադրութիւնների համար, օրինակ ասեղ գնելու և այլն։— Գիւղատնտեսական նոր, ինտէնսիվ ձևերին ընտելանալու հետ միա-

*) Եւ այդ պատճառով առաջին անգամ պանդխտութեան սկիզբը դրուեց. շատերը գաւառից ցրուեցին քաղաքները՝ բանուորութեան համար, իսկ շատերն էլ ընտանիքներով տեղափոխուեցին ուրիշ գաւառների գիւղերը՝ մտաբարայուրիւն անելու։

սին արհեստներն ու տնայնագործութիւնը կարող էին ահագին ծառայութիւն անել ժողովրդին, սրա դատարի պարտաւթիւնը օգտաւէտ աշխատանքով լցնելով և մշտապէս մի կտոր հայ ապահովելով նրա համար: Բայց ինքը ազգաբնակութիւնը՝ առանց դրսի ինտելիգենտ և ձեռնհաս ուժերի օգնութեան՝ ոչինչ չի կարող անել: Այդ նպատակով մի քանի տարի առաջ Ախալքալաքի քաղաքային դպրոցին կից գիւղատնտեսական բաժին բացուեց, որը ժողովրդից ահագին ծախսեր կլանելով հանդերձ՝ իր հինգ-վեց տարուայ գոյութեան ընթացքում ոչ մի շօշափելի օգուտ չէ տուել ժողովրդին:

Մեր գիւղացու աղքատիկ տնտեսութեան մէջ պակաս նըշանակութիւն չունի և արարը, որ ամբողջ դաւառի և քաղաքի գլխաւոր վառելիքն է կաղմում: Գիւղացին՝ կենդանիների աղբից աթար պատրաստելով՝ թէ իր վառելիքն է հոգում և թէ քաղաքում ծախելով՝ իր միւս դարդերն է մասամբ հոգում: Տաւարի աթարը վերջին տարիներս ծախւում է խորանարդ սաժէնը 10—12 ուրբլիով, իսկ ոչխարի աթարը, որ յայտնի է արք անունով և համարեա փայտի նման է վառւում լաւ տաքութիւն է տալիս, աւելի յարգի է և ծախւում է սաժէնը մինչև 15 ուրբլիով, համարեա այն գնով, ինչ գնով որ շատ տեղերում փայտն է ծախւում: Քաղաք աթար են բերում ծախելու ընդհանրապէս հայ գիւղացիները, իսկ տարթ՝ մեծ մասամբ դուխաբօրները: Քաղաքի համար փայտ են բերում Բօրժօմի և Յիցիանովների կալուածքների անտառներից դաւառի հիւսիսային մասի գիւղացիները, Բարալէթի և Վարեանի հասարակութիւններից:

Փաւառում սալլորդուքիւն—քրհատարութիւն էլ են անում, մեծ մասամբ դուխաբօրները և մասամբ հայերը, գլխաւորապէս Արագօյա գիւղի բնակիչները: Սալլորդութեամբ պարագում են ամառը ֆուրգօններով, իսկ ձմեռը՝ մի տեսակ սահնակներով, կամ, ինչպէս ժողովուրդն ասում է, խզակներով: Ահա այն կէտերը, որոնց մէջ սալլորդութիւն է անում մեր գիւղացին. Բօրժօմ, Ախալցխա, Ալէքսանդրապօլ և Կարս ու Արդահան:

Մեր գիւղացու տնտեսական աղբիւրները լրիւ պարզելու համար հարկաւոր եմ համարում մատնանիչ անել, որ դաւառում մինչև հիմա ոչ մի բնական հարստութիւն չի երևան հանուել, գիւղատնտեսութեան հետ կամ ունեցող կամ չունեցող, որ կարողանար իբրև օժանդակիչ միջոց ծառայել մեր գիւղացու ապրուստի համար: Համեղ կարմրախայտով հարուստ մեր դաւառի լեռնային լճերի, այն է՝ Տաւաղխոտի, Տապարվանի և այլն, նաև

հարևան Չլղըրի լճի ձկները հարուստ կապարառուների ձեռքին են և միանգամայն մեր գիւղացու համար անմատչելի։ Երբեմն միայն լեռնային գետակներում կարմրախայտ և ուրիշ տեսակի ձկներ են որսում մեր գիւղացիները և բերում ծախում են քաղաքում։ Հատ-հատ էլ աղուէսի մորթիներ են չնչին գներով գիւղացու ձեռքից առնում մեր վաճառականները։ Ուրիշ բնական հարստութիւն չը գիտէ մեր գիւղացին՝ բացի հողից, և մենք տեսանք լինչպէս և լինչ պայմաններում է նա օգտուում այդ հարստութիւնից։

Բացի կլիմայական անբարեկաշոյ պայմաններից և բնական պատահարներից, այն է՝ հայաբոյսերը վնասող միջատներից, երաշտից, ցրտից և ժանգից՝ մեր գաւառի գիւղատնտեսութեանը մեծ վնաս է տալիս և խիստ զարգացած վաճառուքիւնը։ Թէ որքան մեծ պատուհաս է վաշխառութիւնը այս գգնախտ գաւառում, կարելի է եզրակացնել այն փաստից, որ միայն դուխարօրների Սպասակօէ շինական համայնքը պարտք չունի (դուխարօրները, ընդհանրապէս վերցրած, նոյն իսկ փող ունին ինսպոդական դրամարկղում), իսկ գաւառի մնացած 10 գիւղական համայնքների ազգաբնակչութիւնը 1895 թուին 1,103,137 ուղբլի մասնաւոր պարտք ունէր մուրհակներով, և դա ոչ պետական հարկերի ապառիկ էր (մեր գիւղացին հարկի ապառիկ համարեա երբէք չէ ունենում), ոչ մի արտասովոր դժբախտութեան հետևանք, այլ մեծ մասամբ անչափահաս, աշխատելու դեռ անընդունակ, պատանիների ամուսնացնելու համար «գըլխագին» տալու նպատակով վերցրած պարտք է, անմիտ չտալութեան հետևանք։ Այդ ահագին պարտքից տաժն մի գիւղական ծխին գալիս էր 170 ու, իսկ տոկոս 34 ու (առաջ 20⁰/₀-ը չափաւոր էր համարւում այս գաւառում)։ Դա 11¹/₂ անգամ աւելի է՝ քան պետական, զիմսիկ և հասարակական տուրքերը... Վերջին տարիների դժբախտութիւնների պատճառով, անկասկած, պարտքը դեռ աւելացած կը լինի։

Օգտուելով գիւղացու իսկապէս նեղ և անճար զրութիւնից կամ արհեստական կերպով ստեղծելով այդպիսի զրութիւն խաւարում խարխափող խեղճ ու կրակ գիւղացու համար՝ վաշխառուները տուած փողերի տոկոսի տեղ խլում են նրա ճար ու մատար արտը այն պայմանով, որ վաշխառուն ձրի օգտուի արտից, մինչև որ գիւղացին կարող կը լինի վերագարձնել նրա փողը։ Այդ սովորութիւնը, որ յայտնի է «ախլաճայասազ» անունով, նոր օրէնքով արգելուած է, սակայն դեռ շարունակուած է և շատ դժբախտ գիւղացիների դարձնում է գիւղական պրօլետարի

նողագուրկ բացակ, որ հող չի ունենում ցանելու, իսկ գիւղական վաշխառուներին դարձնում է օրէնքով չը նախատեսուած կալուածատէրեր: Բացի դրանից՝ վաշխառուները քաշում, տանում են հողագործ գիւղացու աշխատաւոր եզը և լուծը թողնում գետնին. նրանք կալոցի ժամանակ քաշում, տանում են գիւղացու արին-քրտնքի արդիւնքը, նրա երեխաների բերանի հացը կտրում և թողնում նրանց ճակատագրի կամքին. էլ ինչ սրտով նա կատարելագործութիւնների ետևից ընկնի: Ահա թէ ինչ փնտններ է տալիս վաշխառութիւնը, մանր կապիտալիզմի այդ ամենատար և խայտառակ տեսակը, մեր գիւղատնտեսութեանը: Սակայն վերջին տարիներս վաշխառուները սանձահարուել են, սակայն պէտք է աւելի արմատական միջոցներ ձեռք առնել՝ ընդմիշտ անփնաս դարձնելու այդ հրէշներին:

Վաշխառուների տիպին են պատկանում և գիւղական խանութպաններն ու միկիսանչիները: Մի կողմը թողած անբարոյականութիւնը, որ տարածում են միկիտանները և նոյն իսկ սովորական խանութները, այն է՝ արբեցողութիւնը իր քայքայիչ հետեանքներով, ընտանիքի անդամների մէջ առաջացող փոխադարձ գողութիւնները—այդ հիմնարկութիւնները ամենալատ, փտած, փչացած պարանքը տալիս են գիւղացուն ամենաթանգ գներով, և անհաշիւ գիւղացին առնում է շատ անգամ միայն այն պատճառով, որ ապագիկ է տրւում. բայց այդ ապաւիկը իւրաքանչիւր տարի սրբում-տանում է գիւղացու կալից նրա ունեցած-չունեցածը կամ մուրհակ է դառնում և հրէշաւոր առկոսներով ընդմիշտ գերում խեղճ գիւղացուն: Ապագիկ առևտուր չեն անում միայն տան կրտսեր անդամները, ջահիլ-ջիւղը, հարսն ու աղջիկը. նրանք մեծ մասամբ հէնց իրանց տանից գողացած ցորենով և այլ բերքերով են զիմում խանութ և այդ գողունի առևտրի ժամանակ յիմար ու հնչին գիղի-բիղի բաների համար մեծ քանակութեամբ ցորեն է վերցնում վաշխառու խանութպանը և տնտեսապէս քայքայում դրանով գիւղացուն:

Թէ որքան է օղիի գործածութիւնը տարածուած դաւառի մի քանի գիւղերում, դա կարելի է եզրակացնել այն հանգամանքից, որ մի քանի գիւղերում այսպիսի մի սովորութիւն կայ. տան՝ օղի խմող՝ մեծի համար մի առանձին արտ են ցանում և անունը դնում «Բախու արս». այդ արտի ապագայ բերքի հաշուով գիւղացին ամբողջ տարին չարունակ «բախի» է խմում քաղաքի կամ հէնց գիւղերում գտնուող միկիտաններում, մինչև որ կալոցի ժամանակ միկիտանչին գալիս տանում է «բախու արտի» բերքը ամբողջովին: Շատ անգամ գիւղերում նոյն իսկ

ծածուկ կերպով օղի են քաշում հացահատիկից: Չը նայած, որ գաւառում այգիներ չը կան, բայց այստեղ արբեցողութիւնը աւելի մեծ չափերով է տարածուած, քան ուրիշ շատ գաւառներում:

Գաւառի գիւղատնտեսութեանը մընասում են նաև հովու-թեամբ պարապող թուռերը, որոնք թիօնէթի գաւառից իրանց ահագին հօտերով գալիս են, մեր գաւառով անցնում դէպի Գեօգ-գաղի և Արդահանի չըջանի արօտները: Գնալու ժամանակ և վերադարձին նրանց հօտերը մընասում են մեր գիւղացու արտերը, որի շնորհիւ յաճախ ընդհարումներ են լինում: Օսերը աւելի նուազ չափերով են մընասում Գորու գաւառի սահմանակից գիւղերին: Այս երեւոյթները կարօտ են պատշաճաւոր իշխանութիւնների ամենալուրջ ուշադրութեանը:

Մենք տեսնք, թէ ինչպիսի ողբալի դրութիւնում է գիւղատնտեսութիւնը և տնայնագործութիւնը Ախալքալաքի գաւառում: Ի՞նչ է արուած, արգեօք, իրերի դրութիւնը բարեփոխելու մտքով:—Մի քանի տարի առաջ այս գաւառի նախկին հարկային տեսուչ պ. Լ. Ղուկասեան, որ մասնագէտ գիւղատնտես է, խոսադանութեան սկիզբը դրեց գաւառումս. նա գաւառի բոլոր 11 գիւղական հասարակութիւնների համար մի-մի ցուցադրատես ցանցի զանազան տեսակի խոտերի սերմերով, համայնքների յատկացրած տեղերում, և հետզհետէ ցուցադաշտերի թիւը հասցրեց մինչև 24-ի: Պ. Ղուկասեան վաճառականներից մէկի հետ պայմանաւորուել էր, որ վերջինս սերմեր բերել տայ և որոշ գնով վաճառէ ցանկացող գիւղացիներին: Գիւղացիները սկսել էին խոտերի սերմեր առնել, թէ՛ ցուցադաշտերից ստացած փողով՝ համայնքների համար, և թէ՛ առանձին անհատներ: Երկրագործութեան միջնորդութիւնը լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց այդ երեւոյթի վրայ և նպաստում էր գործին, որով խոտացանութեան սկիզբը կանոնաւոր կերպով դրուեց գաւառում: Պ. Ղուկասեան՝ խրախուսուած սկզբի աջակցութիւններից՝ շարունակում էր գործը, աշխատում էր հետզհետէ աւելացնել ցուցադաշտերի թիւը, որ ամեն մի գիւղ ունենայ իր դաշտը. աշխատում էր սերմերի և գիւղատնտեսական գործիքների պահեստներ բանալ քաղաքում, բայց անակնկալ կերպով նրան փոխադրեցին այստեղից և վերջնականապէս չը հաստատուած այդ համակրելի գործը ոչնչացաւ, նոյն իսկ մնացած սերմերը յետ տարուեցին թիֆլիս և այնտեղ վաճառուեցին: Սակայն մենք կարծում ենք, որ պ. Ղուկասեանի այդ գործը առանց հետեանքի չը մնաց և դա մի քայլ էր դէպի առաջ:

Գիւղատնտեսութիւնը բարւոքելու համար այստեղ արուեց
և մի ուրիշ քայլ՝ Ինչպէս տաացինք, Ախալքալաքի քաղաքային
դպրոցին կից կայ (1895 թուից) գիւղատնտեսական բաժին կամ
«լրացուցիչ դասարաններ», որոնց նպատակն է դաշտամշակու-
թեան ու կաթնատնտեսութեան նոր, խելացի ձևեր և արհեստ-
ներ տարածել ժողովրդի մէջ։ Մի փոքր կանգ առնենք այդ
հիմնարկութեան վրայ։—Քաղաքը և գաւառի 8 գիւղական հա-
մայնքները, մեծ յոյս ունենալով այդ հիմնարկութեան վրայ՝
մեծ զոհողութիւններ յանձն առան։ Քաղաքը իր կողմից երեք
կտոր քաղաքային հող և մի շինութիւն յատկացրեց այդ նպա-
տակին—1, Չանդուրա գիւղի դէմը 10 դեսեատին՝ փորձական
դաշտի համար, 2, Ղըրխ-բուլաղի ձորում 4 դեսեատին՝ կաթ-
նատնտեսական ագարակի (ֆերմայի) համար և 3, այն նախկին
քաղաքային շինութիւնը իր առաջը գտնուած հողով, ուր ներ-
կայումս գտեղծուած է գաւառական վարչութիւնը։ Գանձարանը
քաղաքի նուիրուած այդ շինութիւնը յատկացնելով գաւառական
վարչութեանը՝ փոխարէնը տուեց երեք հազար ուրբլի, որի վրայ
ուսումնարանական վարչութիւնը աւելացնելով վեց հազար ուրբ-
լի՝ մի նոր, աւելի նպատակայարմար, հոյակապ շինութիւն շի-
նեց քաղաքի տան հետ տուած նոյն հողի վրայ՝ բուն դասա-
րանների, պանսիօնի և արհեստանոցների համար։ Բացի այդ ե-
րեք կտոր հողից և մի շինութիւնից՝ քաղաքը պարտաւորուեց
տասը տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր տարի տալ 500-ական
ուրբլի։—Գաւառի ութ համայնքների ամեն մի ծուխը տալիս է
և համալճիտներով պարտաւորուել է շարունակ տալ 40-ական
կոպ. իւրաքանչիւր տարի, որից տարեկան գոյանում է 2088
ուրբլի։ Մնացած երեք համայնքներից դուխաբօրների երկու հա-
մայնքը հրաժարուել են մասնակցելուց, իսկ Խէրթվիսի շինա-
կան, մեծ մասամբ թուրք, համայնքը այդ 40-ական կոպ. ծխա-
հարկը տալիս է Խէրթվիսի գիւղական ուսումնարանին կից
պարտեզպանական բաժնի համար, որը, սակայն, գոյութիւն չու-
նի։ Բացի այդ 2088 ուրբլուց՝ Բարալէթի շինական համայնքը
իւրաքանչիւր տարի տալիս է 1300 ուրբլի։ Զեմսլի գումարնե-
րից, որ նոյնպէս գիւղական փող է, իւրաքանչիւր տարի յատ-
կացում է 1000 ուրբլի. քաղաքային դպրոցը իր սուղ միջոց-
ներից իւրաքանչիւր տարի յատկացնում է 400 ուրբլի—աշա-
կերտների տուած ուսումնաւարձից։ Ուրեմն «լրացուցիչ դասա-
րանների» տարեկան բիւջէն հետեւեալն է՝

1) Քաղաքից	500 ու.
2) Գաւառի 40-ական կոպ. ծխահարկից	2,088 »
3) Բարալէթի համայնքից	1,300 »

4) Զեմակի գումարներից . . .	1,000 »
5) Քաղաքային դպրոցից . . .	400 »

Ընդամենը . 5,288 ո.

Բացի այդ հաստատ և որոշ մուտքից՝ դասարանները օգուտ են ստանում նաև փորձնական դաշտից, կաթնատնտեսական ագարակից (կաթնային արտադրութիւնների և կենդանիների ծախսելուց) և արհեստանոցից, այնպէս որ այդ հիմնարկութեան տարեկան բիւջէն հասնում է մօտ 7500—8000 ուրլու, որը ամբողջովին ծախսւում է։ Այդպիսով դասարանների հինգ-վեց տարուայ ընթացիկ ծախսերը հասնում են մօտ 35,000 ուրլու։ Բացի դրանից՝ միանուագ ծախսեր եղել են—լրացուցիչ դասարանների, պանսիօնի և արհեստանոցի շինութիւնը, կաթնատնտեսական ագարակի երկյարկանի շինութիւնն ու գումբ և դաշտի փոքր շինութիւնը կանգնեցնելու համար մօտ 21,000 ուրլի։ Կովեր ու ինվէնտար (սերգատ ու կաթնատնտեսական ուրիշ գործիքներ և հողագործական գործիքներ) ձեռք բերելու համար գործադրուած է մօտ 5—6 հազար ուրլի։ այդպիսով միանուագ ծախսերի գումարը հասնում է մօտ 26—27 հազարի, իսկ այդ հիմնարկութեան վրայ արած ծախսերը սկզբից մինչև հիմա հասնում է ամենաքիչը 60,000 ուրլի պատկանելի գումարին։ Մոռացայ ասել, որ երկրագործութեան միջնատրութիւնը կաթնատնտեսական Փերմայի համար Խոմբի գիւղի մօտ, Տաբայխուր լճի ափին, յատկացրել է 216 դեսետին ամառուայ արօտատեղ՝ արածայնելու և խոտ հարելու համար։ Ուրեմն այդ հիմնարկութիւնը, որ այս 5—6 տարիների ընթացքում ծախսել է մօտ 60 հազար ուրլի, ներկայումս իր արամագրութեան տակ ունէ չորս կտոր հող—230 դեսետինից աւելի, չորս շինութիւն, 30—40 կով (բոլոր անասունների թիւը հասնում է 88-ի), ահազին ինվէնտար և տարեկան 7—8 հազար ուրլի փող—Հիմա տեսնենք, թէ այդ բոլորի փոխարէն այդ հիմնարկութիւնը ինչ է տուել ժողովրդին։ Համարեա թէ ոչինչ։ Կանոնադրութեան համաձայն՝ այդ դասարանները պէտք է ձրի պահեն 12 գիշերօթիկ աշակերտներ՝ ընտրուած շինական համայնքների համալծիոներով։ Մնացած աշակերտները պէտք է լինին վճարող գիշերօթիկներ կամ երթեկներ։ Սակայն համարեա երբէք 12 գիշերօթիկ աշակերտներ լրիւ չեն եղել. ոչ համայնքներն են իրանց համալծիոներով աշակերտ ուղարկում, ոչ մասնաւոր անհատներն են խնդիր տալիս։ Մի քանի անգամ արհեստական միջոցներով աշակերտներ են գրաւել, բայց ամեն անգամ հետացել են։ Ի՞նչ հանելուկ է սա. ձրի ուսում են տա-

լիս, այն էլ հային, բայց փախչում են, չեն մնում: Մեր կարծիքով պատճառն այն է, որ միանգամից շատ բան են ուզում սովորեցնել, որի շնորհիւ որ և է բան կանոնաւոր չեն սովորում, մէկ էլ որ կազմակերպութիւնն այնպէս է, որ գործնական պարապմունքները ֆիզիկապէս ծանր են աշակերտնի համար: Եթէ չը հաշուենք մի պատանու, որ ատաղձագործութիւնը բաւարար սովորեց ու հեռացաւ, մինչև աժմ ոչ մի ընթացաւարտ չէ եղել, չը նայած որ ընդամենը երեք տարուայ դասընթացք է, իսկ դասարանները ահա 6-րդ տարին է որ գոյութիւն ունենա: Ներկայումս դասարաններում միայն երեք աշակերտ կան, որոնցից երկուսը միայն արհեստանոցումն են աշխատում: Կաթնատնտեսական ֆերման և փորձնական դաշտը մնացել են առանց սովորողների, և գործերը կատարում են վարձուած մշակները:

Սկզբի տարիներում կաթնատնտեսական ֆերմայում գէթ մի քանի տեսակ պանիր էին պատրաստում՝ բաքլաէյն, բրի և այլն, բայց հիմա այդ էլ չը կայ. ամառը խումբիւրում կարագ են պատրաստում և ուղարկում Բորժոմ ծախելու, իսկ ձմեռը ֆերման լոկ կաթ է մատակարարում քաղաքի ծառայող դասակարգին և մանաւանդ զինուորականներին:

«Լրացուցիչ դասարանների» անաշուղտութեան պատճառով՝ տեղական գաւառապետը հարց է բարձրացրել պատշաճաւոր իշխանութեան առաջ, որ այդ հիմնարկութիւնը վերակազմուի նոր, աւելի նպատակայարմար հիմունքներով:

Լրացնելու համար աւելորդ չենք համարում մատնանիշ անել, որ տեղական տնայնագործութիւնը զարգացնելու նպատակով՝ Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերութեան Ախալքալաքի նախկին ճիւղը գործելու արհեստանոց էր բացել. սակայն ընկերութեան ճիւղի փակուելովը՝ գործը կիսատ մնաց, և արհեստանոցը ժամանակաւոր կերպով յանձնուեց մասնաւոր անհատներին: Այդ արհեստանոցում, որ մինչև հիմա էլ գոյութիւն ունի, վարձով աշխատում և իրանց պարէնը հայթայթում են 8 աղքատ կանայք. բայց գործը չէ տարածւում, ինչպէս յոյս ունէինք, և գաւառը անմասն է մնում:

Հիմա տեսնենք, թէ ինչ են մտադիր անելու գաւառի գիւղատնտեսական զրութիւնը բարւոքելու համար:—Դուխարօրների գիւղերում մի գեղեցիկ կալուածք կայ «Калмыковскій хуторъ» անունով, որ պատկանում էր դուխարօրների աղանդապետ Լուկերիա Վասիլիւնա Կալմիկովային և որը նրա մահից յետոյ անցել է գանձարանի ձեռքը: Այդ կալուածքի եկա-

մուտով որքանոց և այլ բարեգործական հիմնարկութիւններ էին պահպանուում դուխարօրնների մէջ: Վերջիններս աշխատում էին յետ ստանալ այդ խուտօրը, և երբ նրանց առաջարկեցին ուսումնարան բանալ Գարեխօվկա գիւղում, նրանք համաձայնութիւն էին տալիս միայն այն պայմանով, որ այդ կալուածքը իրանց տրուի. բայց կառավարութիւնը չը համաձայնուեց. և հիմա երկրագործութեան միջխտրութիւնը մտադիր է կաթնատնտեսական «այլեան կայառան» բանալու այնտեղ: Մտադրութիւն կայ այդտեղ մի մեծ շինութիւն շինելու. գործը կարող է շուտով գլուխ գալ, եթէ սկզբնական ծախսերի համար բաւականանայ 25—30 հազար ռուբլի. հակառակ դէպքում պէտք է յետաձգուի Մենք ողջունում ենք այդ գեղեցիկ միտքը և ցանկանում ենք շուտափոյթ իրագործում:

Գաւառի գիւղատնտեսութիւնը բարեօրելու նպատակին պիտի ծառայէ և այսպէս անուանած «գիւղատնտեսական կայի-սալը», որի վրայ հարկաւոր ենք համարում մի փոքր աւելի կանգ առնել:

Հացի շտեմարանների գաղափարը վաղուց գոյութիւն ունի մեր նահանգում, եթէ չեմ սխալւում, նոյն իսկ 70—80 թրւերից: Նահանգական իշխանութիւնների կարգադրութեամբ այդ ժամանակից նահանգի գիւղերում հացահատիկ էր հաւաքւում հասարակական շտեմարանների համար, միայն առանց կանոնաւոր համալծիւնների, լոկ գիւղացիների բանաւոր համաձայնութեամբ:

Գիւղական համալծիւններ կազմուեցին և հացահատիկը աւելի կանոնաւոր և եռանդով սկսեցին ժողովել ութսունական թուականների վերջերից, նահանգապետ իշխ. Շերվաչիձէի օրով:—Հացի շտեմարանների և գիւղատնտեսական կապիտալի նպատակները, անկասկած, շատ համակրելի են: Նոր կանոնադրութեան նախագիծը, որ առաջարկուել է պատշաճաւոր հաստատութեան, ձեռքի տակ չունենալու պատճառով աչքի անցկացնեք գէթ սկզբնական նպատակի մի քանի հիմնական կէտերը, որ համոզուենք այդ բանում:

1) «Պաշարի կողմից նահանգի գիւղական ազգաբնակչութիւնը ապահովելու և նրան միջոց տալու համար, որ ինքնուրոյն կերպով իր տնտեսական գրութիւնը բարձրացնէ—գոյացնել գիւղատնտեսական կապիտալ՝ կամ հացի պաշարով, կամ փողով»:

2) «Դրամագլուխ կազմելու համար տուրք նշանակելը պէտք է կամաւոր լինի»:

3) «Պէտք է ազգաբնակչութեանը հաւատալից, որ ժողո-

ված գումարը նրա անձեռնմխելի սեփականությունն է և որ նրա այդ սեփականությունը պէտք է զգուշութեամբ պահպանուի»:

4) «Ազգաբնակիւթիւնը պէտք է ինքն իր վրայ տուրք նշանակէ (сараблание) ըստ կարելոյն հացաբոյսերի բերքով»: Դրամագլուխը կազմուած էր հասարակութեան համալճոյի համաձայն՝ ցորենի կամ այլ հացահատիկի տուրքերով, արական սեռի 12 տարեկանից մինչև 60 տարեկան ամեն մի հոգուց ամենաբնիշ 20-կան ֆունտ: Հացահատիկը պահպանուած էր գիւղական շտեմարաններում, գիւղական իշխանութիւնների հսկողութեան տակ: Ժամանակ-ժամանակ հացահատիկը ծախուած էր ածուրդով՝ նոյն իշխանութիւնների ձեռքով և ստացած փողը հասարակութեան անունով տրւում էր խնայողական դրամարկըղը, ուր և մնում է մինչև հիմա: Դրամագլուխը նշանակուած է. 1, համայնքի համար սեփական վարելահող, անտառ, արօտներ և այլն ձեռք բերելու. 2, Ուռգելու համար ջրանցքների անցկացնելու, ջրաղացների և հասարակութեան կարիքների համար այլ շինութիւններ կառուցանելու. 3, ազնիւ ցեղի ընտանի կենդանիներ ձեռք բերելու, հողագործական գործիքներ բերել տալու և այլ մանր կարիքներ հոգալու համար:

Վերջին տարուայ հաշիւը ձեռքի տակ չունենալով՝ դժբախտաբար չենք կարող այստեղ որոշակի դնել Ախալխալքի գաւառի գիւղատնտեսական դրամագլխի ներկայ գումարը. բայց հաստատ ասում ենք, որ այս գաւառի իննը գիւղական համայնքներին պատկանող գիւղատնտեսական դրամագլուխը աւելի մեծ է՝ քան Թիֆլիսի նահանգի ուրիշ որ և է մի գաւառին՝ չը նայած, որ դուխարօրների երկու համայնքները, որ սկզբից համաձայնութիւն էին տուել և մասնակցում էին, յետոյ յետ վերջին իրանց փողերը: Այդ դրամագլուխը կազմում է նահանգի բոլոր իննը գաւառների դրամագլխի մի հինգերորդ մասը, և գաւառի գիւղական, ներկայումս կիսաքաղցած, ազգաբնակիւթիւնը՝ առանց դուխարօրների՝ մօտաւորապէս 300,000 ուրբլի սեփական դրամագլուխ ունի ներկայումս: Մենք հիմք ունենք այդպէս ենթադրելու, որովհետև մի քանի տարի առաջ այդ դրամագլուխը հասնում էր մօտ 250 հազարի:

Հիմա նայենք մեղալի միւս երեսին: Կանգ առնենք ամենից առաջ տուրքը ժողովելու վրայ: 12 տարեկանից մինչև 60 տարեկան ամեն մի հոգուց միմիայն 20 ֆունտ տուրքը, յիշուած, մեծ քան չէ: Բայց փորձը շուտով ցոյց տուեց, որ հացահատիկ ժողովելը անյարմար է. այդ պատճառով էլ աւելի նպատակաշարմար համարեցին պահանջուող հացահատիկի տեղ

փող առնել, այն պայմանով, որ հացահատիկը շուկայի գնից աւելի նուազ գնահատուի։ Ենթադրենք, թէ շուկայում ցորենի պուղը արժէ մի ռուբլի. ծուխը բաղկացած է 4 վճարող հոգուց. ուրեմն պէտք է առնել 2 պուղ ցորենի զին ոչ աւելի քան երկու ռուբլի։ Գիւղական իշխանութիւնները հէնց այդքան էլ կ'առնեն. բայց որքան կը ներկայացնեն պատշաճաւոր տեղը։ Նրանք միշտ էլ կարող են ասել, որ ցորենի տեղ փող են վերցրել շուկայի գնից աւելի ցած գնով, օրինակ՝ 60, 70, 80 կոպէկով։ Իսկական, նպատակայարմար հսկողութիւն չի կարող լինել. միայն ինքը համայնքը կարող էր կանոնաւոր ստուգել այդ բոլորը. սակայն յայտնի է, թէ մեր չինական համայնքը որքան ընդունակ է ստուգելու իր ծախսերը։ Բաւական է, որ տանուտէրը, գրագիրը, հարկահաւաքը ասէ—«ձէնդ», և բոլորը իսկոյն կը խեղդուի, որովհետեւ մեղանում փոքր մարդու նոյն իսկ ամենաօրինաւոր պահանջը ոտնատակ է ընկնում։ Ամենքին յայտնի է նաև, թէ մեր հարկահաւաքը ինչ բարեխղճութեան տէր է առհասարակ։ Յետոյ, որոշուած է պահանջելի հացի քանակութիւնը—minimum 20 ֆունտ. պէտք է ենթադրել, որ maximum-ը թողնուած է գիւղական իշխանութիւնների բարեհայեցողութեանը. $\frac{1}{2}$ պուղը քիչ է թուում—վերցրու մի պուղ։ Այս ինչը հարուստ է, կարող է նոյն իսկ 10 պուղ տալ. հէնց տասը պուղի գինն էլ առ, բայց կարելի է, օրինակ, ցոյց տալ միայն երեք պուղի կինը (կարող են ասել, հապա կամաւոր համալճիւնները. մենք դրան կը պատասխանենք—կամաւոր վճիռները առաջարկուած էին կազմել)։ Հօ ամենքին էլ չը պիտի հարցնեն. վերջապէս, մէկին կը բռնեն, բայց հարկերը հօ կ'օգտուեն։

Կրկնում ենք, գիւղական իշխանութիւնների գործողութիւնները այդ հարցի վերաբերմամբ ներկայ պայմաններում շատ դժուար է ստուգել։ Այդ պատճառով մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ասել, որ ժողոված այդ 300,000 ռուբլին գաւառի գիւղական ազգաբնակչութեան վրայ նստել է ամենաքիչը կէս միլիօն և աւելի։ Գալիս է հարկահաւաքը. տանտէրը չը կայ։ Ունդրում են, որ նստէ և սպասէ ու սկսում են հիւրասիրել։ Գալիս է տանտէրը. փող, ի հարկէ, չէ ունենում։ «Մի ուրիշ անգամ կը գամ, փողն անպատճառ պատրաստիք», սպասնական ձևով ասում է փորը կշտացրած իշխանութիւնը (գիւղական) և դուրս է գնում։ Եւ ամեն մի աւելորդ գալը գիւղացու վրայ շատ թանգ է նստում։ Մի խօսքով՝ այստեղ կրկնում է այն բոլորը, ինչ որ տեղի է ունենում միւս հարկերի հաւաքելու ժամանակը։

«Պէտք է ազգաբնակութեանը հաւատացնել, որ ժողոված գումարը...» և այլն ի՞նչ միամտութիւն։ Ազգաբնակութիւնը, որ տասնեակ տարիներ նայում է գիւղական իշխանութիւնների վրայ, ինչպէս ժողովրդի գրպանը մաքրողների վրայ, որի ամբողջ սերունդները խմորուած են այդպիսի համոզմունքով, հիմա գրչի մի հարուածի շնորհիւ պէտք է փոխէ իր համոզմունքը և հաւատայ ինչ որ հայրական հողացողութիւնների Գիւղացին նայում է այդ տուբքի վրայ, ինչպէս իրանից ժողովուող միւս բազմաթիւ հարկերից մէկի վրայ։ Նա ծայրայեղ սկեպտիկ է և դարևոր փորձից գիտէ, որ ինչ որ իր գրպանից դուրս է գնացել այդ ճանապարհով, այլ ևս չի վերադառնալ նրա մօտ, և որքան սրտագին էլ քարոզէք դուք «անձեռնմխելի սեփականութիւն» լինելու մասին, նա քթի տակ դառը կերպով կը ծիծաղէ։—«Տուբք նշանակելը պէտք է կամաւոր լինի»։ Բայց ո՞ր գիւղացին իր բառի կալնով կը տայ այն համոզմունքով, թէ մի ժամանակ իրան պիտի բախտաւորացնեն։ Չար լեզուները ասում էին, որ մի ժամանակ մի քանի շտեմարաններում հացահատիկի տեղ պահուում էին գորգեր, տան անօթներ, կարասիներ (և ի հարկէ, դա կամաւոր կերպով էր)։ Բայց մենք չենք հաւատում այդ լուրերին և այդպիսի սկեպտիկներից չենք, այլ հաւատում ենք այդ ձեռնարկութեան բարերար ոյժին։—Ուրեմն դրամը կայ և ժամանակ է արդէն սկսել գեղեցիկ նպատակները իրագործելու։

Սակայն ո՞ւմ միջոցով պէտք է վարելահողեր, անտառ, արօտներ և այլն ձեռք բերուեն։ Ո՞ւմ ձեռքով պէտք է «ոռոգելու համար ջրանցքներ անցկացնուեն, ջրաղայներ և հասարակութեան կարիքների համար ուրիշ շինութիւններ կառուցանուեն»։ Ո՞ւմ առաջակարգութեամբ և ո՞ւմ միջոցով պէտք է «աղնիւ ցեղի ընտանի կենդանիներ ձեռք բերուեն, հողագործական գործիքներ բերել տրուին և այլն»։

Ուրեմն «անձեռնմխելի սեփականութիւնը» պէտք է վերադառնայ դէպի ժողովուրդը նոյն ճանապարհով, ինչ ճանապարհով որ դուրս է գնացել նրանից։ Շատ բան կը հասնի ժողովրդի ձեռքը։ Բոլորովին ուրիշ բան է, եթէ զեմսվօ լինէր և այդ գումարը ընկնէր զեմատվօյի ձեռքը... Բայց դա դեռ մեզ համար ցնորք է։

Կանոնագրութեան նոր նախագծի մէջ մի կէտ կայ, որով իւրաքանչիւր գաւառում պէտք է նշանակուի մի գործակաւար—հաշուապահ՝ գիւղատնտեսական դրամադրութի հաշիւները պահելու համար, և ոտձիկ պէտք է յատկացնուի 600 ռ. տարեկան։ Դրանով, ի հարկէ, բան չի լինիլ, շատ, շատ պէտք մեր բազմա-

Թիւ «գրագիրների» Թիւը մէկով աւելանայ: Մի կողմը Թողնենք այդ կիսամիջոցները. քաղցած ժողովուրդը համոզուած է, թէ այդ դումարը իրանն է, նրա նպատակների մասին գաղափար չունէ նա, և այդ գեղեցիկ նպատակները չեն իրագործուիլ, և թէ գեմատօօ չը լինի:

Թէ երբ այդ գիւղատնտեսական դրամագլխի կանոնադրութիւնը կը հաստատուի և գործադրութեան մէջ կը մտնի, երբ մեր գիւղացիները կը հասկանան, որ այդ դրամագլուխը իրանց սեփականութիւնն է և համալճիւններով կը խնդրեն, որ նրանով իրանց գիւղատնտեսական դարդերին դարման անուի, դրա մասին մենք ոչինչ չը գիտենք: Եւ քանի որ այդ դրամագլխի նպատակայարմար գործադրութիւնը մեզ համար առայժմ ուտօպի է, չը պէտք է ձեռքերը ծալած նստել: Պէտք է մեր թշուառ գիւղերում հողը պարարտացնելու և ոռոգելու, բազմաթիւ ճահիճները ցամաքեցնելու, ցանքսերը ապահովագրելու և առհասարակ ինքնօգնութեան գաղափարները տարածել և դրանց միջոցները սովորացնել: Երաշտից շատ անգամ փնտստող Ախալխալաքի գաւառի համարեա ամբողջ սարահարթը կարելի է հեշտութեամբ ոռոգել բազմաթիւ լճերի և գետակների ջրերով, բայց այդ բանը սովորութիւն չէ գաւառում:

Դարձեալ պէտք է ձեռք զարկել ցուցադաշտերի միջոցով խոտացանութեան գաղափարը տարածել, վուչի ու կանեփի, գետնախնձորի մշակութիւնը մօցնել գաւառում: Կարծում եմ, որ եթէ խոտացանութիւնը սովորութիւն դառնայ և մեծ ծաւալ ստանայ, կարելի է նոյն իսկ մեր սակաւահող գաւառում մեծ չափերով անասնապահութեամբ պարապել, կենդանիներին ամբողջ տարին տանը կերակրելով (ամառը, ի հարկէ, բացօթեայ), ինչպէս անում են Եւրոպայի շատ տեղերում: Կենդանիների աղբը, որ այս գաւառում մեծ նշանակութիւն ունի, այս դէպքում չի կորչիլ և աւելի մեծ չափերով կը գործադրուի աթարի և հողերը պարարտացնելու համար: Կրկնում ենք, պէտք է այդ նպատակով խոտերի և նպատակայարմար հացաբոյսերի սերմացուների պահեստ բանալ: Դարձեալ կրկնում ենք, պէտք է աշխատել նորագոյն սիստեմի գիւղատնտեսական գործիքներ ու խելացի ձևեր տարածել ժողովրդի մէջ. այդ նպատակով հարկաւոր է հողագործական գործիքների նորանոր փորձեր անել և այդ գործիքների պահեստներ բանալ: Պէտք է աշխատել գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ գիւղատնտեսական ընկերակցութիւններ կազմակերպելու գաղափարը հետզհետէ տարածել: Պէտք է մեր գիւղացիներին հասկացնել, որ մեր երկրում իրանց

համար այլևս ազատ հող չը կայ, յոյս չը դնեն կառավարութիւնից նոր հողաբաժիններ ստանալու վրայ և աշխատեն սեփական համայնական միջոցներով հողեր գնելու իրանց համար՝ թէ կալուածներից և թէ պետական ազատ հողերից: Իսկ այդ բոլորի համար և մեր գիւղացուն միանգամից և ընդմիջտ Շէյ-լօկ-վամպիրների ձիրաններից ազատելու համար գիւղական բանկ *) կամ ուրիշ տեսակի ածան կրեդիտ է հարկաւոր, ինչպէս ասել էինք, գաղափար, գիտակցութիւն և ինքնաճանաչութիւն է հարկաւոր նրան, որ մեր ինտելիգէնտները, մեր մասնագէտները պարտաւոր են դասախօսութիւններով, բրօշլրներով, գործնական և այլ միջոցներով մտցնել ժողովրդի մէջ... Մեր խօսքը իսկական ինտելիգէնտների և ոչ թէ վարձկանների, ժողովրդասէր մասնագէտների և ոչ թէ ձեռականօրէն պաշտօնակատար բիւրօկրատների մասին է. կենդանի, ժողովրդական գործի համար կենդանի մարդիկ են պէտք:

Այո, մեր գիւղացու աչքերը ծածկող մշուշը ցրելու համար, նրան հասկացնելու համար, թէ իր սեփական մէջքը ցաւում է, շատ բաներ են պէտք և կրկնում ենք, այդ բոլոր «պէտքերը» կարող է իրագործել միայն և միմիայն տեղական ինքնավարութիւնը կամ զեմստվօն, այն զեմստվօն, որ գոյութիւն ունի կայսրութեան ներքին հահանդներում: Այն ժամանակ գիւղացու սև օրերին «կօմիտեաների» կարիք էլ չի լինի, և ժողովուրդը ինքն իրան օգնութեան կը համէ: Ահա այդ փրկարար զեմստվօն ունենալու համար են պարտական աշխատելու երկրի ինտելիգէնտ ուժերը, կենդանի մարդիկ:

ՍԱԼԻԻՄԵԱՆ

*) Մենք յօտով էինք, թէ կարելի կը լինի գիւղատնտեսական դրամա-դիւից մի գումար յատկացնել գիւղական բանկ բանալու դաւառում, բայց մեզ պատասխանեցին, թէ այդ դրամադուլսը զուտ մեկիօրատիվ նպատակներ ունի: